

KS. JÓZEF MAKSELON

RELIGIJNOŚĆ A POSTAWA WOBEC ŚMIERCI

I. PROBLEM BADAŃ

Religia i śmierć są ważnymi zjawiskami w życiu człowieka przynajmniej z tego powodu, że zmuszają go do zajęcia wobec nich jakiejś postawy: pozytywnej bądź negatywnej.

O ile na temat religijności człowieka napisano już dość dużo książek i artykułów, o tyle problematyka śmierci jest dotychczas raczej białą plamą w badaniach psychologicznych. Dopiero w ostatnich latach rozwój nauki o śmierci i umieraniu, zwanej tanatologią, dał podstawy do głębszego ujęcia zagadnienia przemijania człowieka. Jednakże tanatologia „jest dopiero w zaczątkach, a poważne opracowania z tego zakresu są bardzo nieliczne, zwłaszcza odczuwa się ich brak w medycznym piśmiennictwie polskim”¹. Opublikowana w 1975 r. *Bibliografia literatury tanatologicznej*² zawiera 1418 pozycji, ale niewiele z nich podejmuje problematykę psychologiczną i religijną.

Również w polskiej literaturze psychologicznej brak dokładniejszych opracowań zagadnienia śmierci człowieka. Oprócz tłumaczonej na język polski książki pt. *Śmierć i umieranie*³, zajmującej się problematyką człowieka umierającego oraz omówienia tej książki w broszurce *Pomoc psychiczna ciężko chorym i umierającym*⁴, autorowi artykułu znane są jeszcze dwie prace na temat postaw wobec śmierci. Są to: praca magisterska H. Raubo pt. *Postawa ludzi starych wobec śmierci. Próba analizy psychologicznej*⁵ oraz artykuł J. Raubo o postawach młodzieży wobec zjawiska

¹ A. Szyszko-Bohusz, *Pomoc psychiczna ciężko chorym i umierającym*, Kraków 1977, s. 3.

² M. Kutscher, *A Comprehensive Bibliography of the Thanatology Literature*, N. York 1975.

³ Jest to praca zbiorowa pod red. L. Pearsona, Warszawa 1975².

⁴ A. Szyszko-Bohusz, dz. c.

⁵ Lublin 1961 (Arch KUL — mps).

śmierci⁶. W tej ostatniej pracy autorka doszła do wniosku, że postawa wobec śmierci u młodzieży licealnej nie zależy od inteligencji oraz extro-introwersji. Zasugerowała jednak znaczenie światopoglądu dla tej postawy. Skądinąd wiadomo, że religijna wiara jest motywowana myślą o śmierci; np. w badaniach młodzieży studenckiej okazało się, że świadomość śmierci była 5-tym z kolei motywem ich religijności⁷.

Dotychczasowy brak w polskiej literaturze psychologicznej publikacji na temat związków religijności i postaw wobec śmierci jest powodem podjęcia tej problematyki w prezentowanym artykule. W opracowaniu tego zagadnienia korzystano z dwóch zasadniczych działów psychologii: psychologii społecznej i religii (pojęcie religijności i postawy religijnej) oraz kształtującej się dopiero psychologii tanatologicznej, która dostarcza podstawowych pojęć odnośnie postawy wobec śmierci.

Praca stawia sobie za cel określenie związków, jakie zachodzą pomiędzy religijnością, czyli postawą religijną (zmienna niezależna) i postawą wobec śmierci (zmienna zależna). Istotnym pojęciem jest „postawa”, przez którą rozumie się ustosunkowanie emocjonalne, intelektualne oraz behavioralne do danego przedmiotu. Zależnie od tego, jakiej natury będzie przedmiot, taki będzie rodzaj postawy. Jeżeli przedmiot ustosunkowania się człowieka jest rzeczywistość nadprzyrodzona, mamy postawę religijną, a jeżeli zjawisko śmierci — postawę tanatologiczną.

Zasadnicze pytanie artykułu brzmi: czy postawa religijna ma wpływ na różne wymiary postawy wobec śmierci, a konkretniej — na akceptację zjawiska śmierci, lęk przed śmiercią, myślenie o śmierci i wartościowanie jej?

III. METODA I PRÓBKA BADANYCH

Do zebrania materiału empirycznego, który ma rozstrzygnąć problem artykułu, zastosowano dwie metody psychometryczne:

- 1 — Skalę Postaw Religijnych (SR), aby zróżnicować religijność respondentów, oraz
- 2 — Inwentarz Postaw Tanatologicznych (IPT) do zbadania poglądów, odczuć i zachowań wiążących się ze śmiercią.

⁶ J. Raubo, *Postawa młodzieży wobec zjawiska śmierci*. „Przegląd Psychologiczny”, 21(1971) s. 105—126.

⁷ J. Rembowski, *Postawy młodzieży studiującej wobec religii*. „Przegląd Psychologiczny”, 13 (1967) s. 102—122. Dowodem świadomości związków pomiędzy światopoglądem i postawą wobec śmierci była interdyscyplinarna konferencja na temat świeckiej interpretacji sensu życia, stosunku ludzi do śmierci, postaw ludzi umiarkujących itp., zorganizowana przez Towarzystwo Krzewienia Kultury Świeckiej oraz Ministerstwo Zdrowia i Opieki Społecznej (Gdańsk, 10—11 maja 1976 r.) — por. „Problemy” 1/1977.

Z powodów, które przedstawił W. Prężyna⁸, skale wydają się być najbardziej trafne w badaniu postaw, także religijnych.

W celu zróżnicowania respondentów pod względem religijnym posłużono się Skalą Postaw Religijnych, skonstruowaną przez W. Prężynę⁹ według modelu Likerta. Skala SR składa się z 30 twierdzeń, które badana osoba ocenia na 7-mio stopniowym kontinuum. Globalny wynik, jaki uzyskuje respondent, stanowi sumę punktów za ocenę 30 twierdzeń¹⁰. Rzetelność skali jest bardzo wysoka i wynosi 0,979.

Do zbadania postaw wobec śmierci skonstruowano specjalny Inwentarz Postaw Tanatologicznych (ITP)¹¹. Składa się on z 3 części:

I — Skalowania: zawiera 25 twierdzeń, ocenianych na 7-mio stopniowym kontinuum. Część z tych twierdzeń ma służyć do wyodrębnienia następujących wymiarów postawy wobec śmierci: myślenie o śmierci, lęk wobec zjawiska śmierci, akceptacja śmierci, prowokowanie pytania o sens życia i osobotwórcza wartość fenomenu śmierci¹².

II — Kwestionariusz: składa się z 6 zdań uwzględniających aspekt intelektualny, emocjonalny oraz motywacyjno-dążeńiowy postawy wobec śmierci.

III — Uzupełnianie zdań, których konstrukcja opiera się na założeniach psychologii projekcyjnej. Projekcję rozumie się tutaj szeroko. W myśl tej koncepcji „projekcja polega... na „rzutowaniu” w obiektywny materiał rzeczywistości własnych postaw i poglądów, na interpretowaniu zgodnie z nimi materiału faktów”¹³. W tej części inwentarza za-

⁸ *Intensywność postawy religijnej a osobowość*, Lublin 1973, s. 63—65.

⁹ W. Prężyna, *Skala postaw religijnych*, „Roczniki Filozoficzne”, 16 (1968) s. 25—38.

¹⁰ Wyniki surowe, uzyskane w badaniach, dają możliwość różnicowania ludzi ze względu na wysoki lub niski stopień intensywności ich postawy religijnej. W niniejszej pracy przyjęto następujące kryteria podziału respondentów ze względu na intensywność religijną:

30—75 punktów surowych — wysoka intensywność negatywna, niewierzący,
165—210 punktów surowych — wysoka intensywność pozytywna, wierzący,
105—135 punktów surowych — niska intensywność, obojętni religijnie.

¹¹ Konstrukcja Inwentarza Postaw Tanatologicznych (IPT) składała się z kilku etapów. Najpierw przeprowadzono badania sondażowe wśród 58 osób różnych pod względem wieku, pochodzenia, wykształcenia i płci. W sondażowej ankiecie postawiono dwa pytania (zadania): 1 — określ jednym zdaniem: co to jest śmierć? i 2 — wypisz te wyrazy, które sobie przypomnisz, gdy pomyślisz o śmierci. Na podstawie analizy odpowiedzi sondażowych oraz lektury utworów literackich (szczególnie egzystencjalistów) utworzono 69 twierdzeń, które następnie sędziowali uczestnicy seminarium magisterskiego z psychologii społecznej i religijnej KUL. 15 sędziów oceniało każde twierdzenie na 4 stopniowej skali trafności: 3 — bardzo trafne, 2 — trafne, 1 — mało trafne, 0 — zupełnie nietrafne. Po wysędziowaniu przeprowadzono selekcję wśród twierdzeń, wyodrębniając tylko te spośród nich, które przez większość oceniających, czyli przynajmniej 2/3, zostały określone jako bardzo trafne. W wyniku tych zabiegów pozostało 46 zdań, które tworzą IPT.

¹² Z braku miejsca nie podaje się pełnego tekstu IPT. Znajduje się on w mojej pracy pt. „Religijność a postawa wobec śmierci”, Lublin 1973 (Arch. KUL — mps).

¹³ A. Lewicki, *Psychologia kliniczna*. Warszawa 1967, s. 100.

warto 15 zdań niedokończonych. Zadanie respondenta polegało na uzupełnieniu zdania pierwszą myślą, jaka nasunie mu się po przeczytaniu jego początku. Przyjmując założenie, że „treść reakcji w technice zdań niedokończonych jest w pewnym stopniu zdeterminowana bodźcem testowym”¹⁴, oczekiwano, iż te zdania pozwolą głębiej poznać psychologiczne uwarunkowania postawy wobec śmierci. Wydaje się bowiem, że postawa tanatologiczna uzyskuje swój psychologiczny koloryt dzięki podświadomym warstwom psychiki człowieka, które w jakiejś mierze ujmuje technika niedokończonych zdań. Stąd też projekcyjna część IPT jest komplementarna w stosunku do skalowania i części kwestionariuszowej.

Badania przeprowadzono indywidualnie¹⁵ od czerwca 1977 r. do lutego 1978 r. wśród mieszkańców m. in. Warszawy, Krakowa, Zakopanego, Katowic, Wrocławia, Mielca i Lublina. W doborze respondentów uwzględniono: przynajmniej średnie wykształcenie, zróżnicowanie postawy religijnej oraz wiek (20—35). W odniesieniu do wieku zakłada się, że okres 20—35 r. ż. jest względnie jednolity w aspekcie postaw wobec śmierci oraz religii¹⁶. Jest natomiast bardzo prawdopodobne, że po 35 r. ż. formułuje się inna postawa wobec zjawiska śmierci, co wiąże się z tzw. kryzysem średniego wieku (*mead-life crisis*)¹⁷. W dalszych analizach uwzględniono odpowiedzi 90 osób, które różnią się między sobą tylko pod względem religijności; inne zmienne psycho-społeczne nie są statystycznie istotne dla tej grupy badanych.

Uwzględniając kryteria intensywności postawy religijnej, osoby te podzielono na trzy grupy zasadnicze:

1 — o wysokiej intensywności pozytywnej, czyli wierzący (W^+): 30 osób,

2 — o wysokiej intensywności negatywnej, czyli niewierzący (W^-): 30 osób,

3 — o niskiej intensywności, czyli religijnie obojętni (W^0): 30 osób.

W każdej grupie zasadniczej wyodrębniono podgrupy szczegółowe kobiet i mężczyzn, a wśród wierzących dodatkowo osoby o poznawczej i pozapoznawczej (emocjonalnej) funkcji postawy religijnej¹⁸.

¹⁴ J. Rembowski, *Metoda projekcyjna w psychologii dzieci i młodzieży*. Warszawa 1975, s. 200.

¹⁵ Rozprowadzono 350 egzemplarzy tekstu, z czego powróciło 264, w tym 11 zupełnie niewypełnionych. Do dyspozycji pozostały więc 253 arkusze odpowiedzi, co stanowi 72,3% rozesłanych testów.

¹⁶ por. W. Preżyna, *Intensywność postawy religijnej a osobowość*. Lublin 1973.

¹⁷ J. Elliott, *Death and the Mead Life Crisis*, w: Ruitenbeck H. M., *The Interpretation of Death* (br i mw) s. 140—165.

¹⁸ Religia spełnia funkcję poznawczą, jeżeli daje człowiekowi przede wszystkim poznanie prawdy i dostarcza reguł postępowania, a pozapoznawczą (emocjonalną), gdy daje miłe przeżycia, zmniejsza lęk przed śmiercią i pozwala zachować równowagę ducha.

III. ANALIZA WYNIKÓW BADAŃ

Wyniki badań empirycznych poddano obliczeniom statystycznym¹⁹, by umożliwić psychologiczną analizę postawy wobec śmierci. Analiza ta uwzględnia 5 wymiarów postawy tanatologicznej: akceptacja, lęk, myślenie, osobotwórcza wartość zjawiska śmierci oraz prowokowanie przez fakt śmierci pytania o sens życia. Wszystkie dane inwentarza IPT będą integrowane wokół każdego z pięciu w/w wymiarów celem ustalenia rodzajów związków (zależności lub niezależności) pomiędzy religijnością i postawą wobec śmierci badanych osób. Przed tym jednak przedstawimy średnie wyniki skalowe wymiarów postawy wobec śmierci grup zasadniczych.

Tabela 1
Średnie wyniki skalowe (M) i odchylenia standardowe (SD) głównych wymiarów postawy wobec śmierci w grupach o zróżnicowanej intensywności postawy religijnej

Grupy Wymiary	W+		W ⁰		W-	
	M	SD	M	SD	M	SD
Akceptacja	4,6	0,87	3,7	1,77	3,0	0,89
Lęk	5,1	0,85	5,0	1,88	5,3	0,84
Myślenie	4,4	1,44	3,1	1,66	2,3	1,06
Osobotwórcza funkcja	5,7	0,93	4,7	1,21	4,9	1,50
Prowokowanie sensu życia	5,6	1,40	5,6	1,67	5,1	1,66

3. 1. AKCEPTACJA ZJAWISKA ŚMIERCI A RELIGIJNOŚĆ

Stawiając pytanie o akceptację zjawiska śmierci chcemy się dowiedzieć, jak ktoś ocenia dla wszystkich dostępne, obiektywne wydarzenie umierania. Nie pytamy zatem, czy ktoś zgadza się ze zjawiskiem śmierci (jako fakt jest ona nie do odrzucenia), ale jak je przyjmuje²⁰.

Wyniki umieszczone w tabeli 1 pozwalają najpierw stwierdzić, że najbardziej wewnętrznie zwartą grupą (najmniejsza dyspersja wyników,

¹⁹ Zastosowano teksty: χ^2 , t-Studenta i z Fishera (por. J. P. Guilford, *Podstawowe metody statystyczne w psychologii i pedagogice*, Warszawa 1964²⁾).

²⁰ Jeżeli na wymiarze skalowym jednostka lub grupa uzyskuje wyniki w granicach 5,5—7 punktów, mówimy, że posiada pozytywny stosunek do śmierci (akceptacja optymistyczna), jeżeli natomiast osiąga wynik skalowy 1—2,5, twierdzimy, że ocenia fenomen śmierci w kategoriach negatywnych (akceptacja pesymistyczna). Im wyższy wynik uzyskuje respondent, tym jego postawa wobec śmierci jest bardziej pozytywna. Wyniki skalowe w przedziale 3,5—4,5 ocenia się jako neutralne, które mogą wskazywać na ambiwalentną lub unikową postawę wobec śmierci.

czyli SD) są wierzący, głównie mężczyźni a także osoby o poznawczej i pozapoznawczej funkcji swej postawy religijnej. Najmniej jednorodna w wymiarze akceptacji śmierci jest grupą obojętnych religijnie. Największa różnica w wymiarze akceptacji zjawiska śmierci pojawiła się przy zestawieniu wierzących i niewierzących ($t=6,92$; $p. u.=0,001$)²¹. Zauważono także, że jest różnica między wierzącymi i obojętnymi religijnie ($t=2,45$; $p. u.=0,05$). Nie ma natomiast różnicy pomiędzy religijnie obojętnymi i głęboko wierzącymi, ale o pozapoznawczej (emocjonalnej) funkcji postawy religijnej. Oznacza to, że — generalnie rzecz biorąc — obojętni religijnie są bardziej bliscy ludziom niewierzącym w kwestii akceptacji zjawiska śmierci. Warto zauważyć, że obojętni religijnie są najmniej jednorodną grupą, z czego można wnosić, iż część z nich jest bardziej podobna do wierzących, a część bardziej do niewierzących. Wyniki sugerują, że kobiety religijnie obojętne nie różnią się od kobiet wierzących; różnią się natomiast w akceptacji śmierci mężczyźni obydwu tych grup. W grupach szczegółowych nie ma różnicy między kobietami i mężczyznami o tej samej intensywności postawy religijnej. Porównanie między grupami szczegółowymi pozwala stwierdzić różnice pomiędzy kobietami wierzącymi i niewierzącymi ($z=4,06$; $p. u.=0,001$), mężczyznami: obojętnymi i religijnymi ($t=3,17$; $p. u.=0,01$) oraz wierzącymi i niewierzącymi ($z=5,66$; $p. u.=0,001$). Potwierdza to różnice, jakie ujawniły się w grupach zasadniczych i pozwala przypuszczać, że w wymiarze akceptacji zjawiska śmierci różnią się między sobą ze względu na religijność. Tak więc ludzie niewierzący, a w pewnej mierze także mężczyźni religijnie obojętni, skłonni są oceniać śmierć jako jeden z podstawowych absurdów życia, najbardziej smutną konieczność, przekreślenie wolności osobistej. Czasem w śmierci widzą największą tragedię a w życiu największą wartość. U osób wierzących akceptacja zjawiska śmierci przebiega inaczej; uwidacznia się bowiem tendencja do usensowienia umierania, a przede wszystkim — przynajmniej umiarkowane — odrzucenie tragiczności oraz absurdu śmierci.

Wydaje się, że w bliskim związku z pojęciem i przeżyciem akceptacji śmierci stoi określenie swojego życia. W części III testu, tj. uzupełnianiu zdań, gdzie chodziło o nierefleksyjną ocenę własnego życia, odpowiedzi wierzących, obojętnych religijnie i niewierzących są podobne w swej warstwie psychologicznej.

Życie dla wierzących jest i radosne, i smutne, jest okresem oczekiwania, „walką z samym sobą”, „podróżą z wielkim bagażem”, „drogą do Boga”, „ciągłym zaczynianiem od nowa”, „doskonaleniem siebie”, „dąże-

²¹ Wartości testów statystycznych oraz poziomy ufnosci: istotny ($p. u. = 0,05$) lub bardzo istotny ($p. u. = 0,01$) odczytano z tablic J. P. Guilforda, dz. c. i J. Brudz. *Tablice statystyczne*. Lublin 1975.

niem do wielkiego dobra". Niektórzy piszą, że ich życie jest ułożone, proste, choć czasem zdarzają się okresy zagubienia jedynego sensu własnej egzystencji.

Obojętni religijnie określają swoje życie jako: „ciekawe”, „nerwowe”, „szczęśliwe”, „w normie”, „skomplikowane”, „szukanie i błędzenie”, „wielka niewiadoma”.

Niewierzący uważają swoje życie za „normalne”, „takie jak innych ludzi”, „udane”, „barwne i bujne”, „ciekawe”, „nic nie ważne”, „walkę z samym sobą”, „pasma radości i smutków”, „schemat stale powtarzanych czynów”.

Dla większości badanych osób życie posiada więc względną wartość. Wobec tego nie można z czyjejs filozofii życia przewidywać rodzaju akceptacji zjawiska śmierci. Jednak jest interesujące, że tylko u osób religijnych pojawia się (obok elementów wspólnych wszystkim badanym) odniesienie do Boga, gdy mówią o śmierci i życiu. Oznacza to, że znając czyjąś religijność można przypuszczać, jaka będzie akceptacja zjawiska śmierci — istnieje w takim przypadku przynajmniej duże prawdopodobieństwo, iż będzie to akceptacja optymistyczna, w której śmierć nie jest już tylko tragedią, „koniecznością biologiczną” ani „odebraniem człowiekowi wolności”.

3. 2. LĘK PRZED ŚMIERCIA A RELIGIJNOŚĆ

Dla wszystkich grup badanych osób charakterystyczne są wyniki składowe wskazujące na komponentę lęku w postawie wobec śmierci (por. tab. 1). Lęk najbardziej zaznacza się u kobiet niewierzących, a najmniej u: mężczyzn obojętnych religijnie i niewierzących oraz u wierzących z postawą religijną o pozapoznawczej (emocjonalnej) funkcji. U tych ostatnich stosunkowo niska komponenta lękowa w postawie tanatologicznej być może jest uwarunkowana tym, że ich zdaniem funkcja religii polega m. in. na zmniejszaniu lęku przed śmiercią. Za tą hipotezą interpretacyjną przemawiałyby również dość wysokie wyniki skali lęku u osób wierzących o poznawczej funkcji postawy religijnej. Najmniej jednolite poglądy na śmierć i lęk przed nią przejawia grupa osób religijnie obojętnych. Rozbieżność zdań na temat lęku przed śmiercią dotyczy głównie mężczyzn tej grupy.

Między grupami zasadniczymi nie ustalono żadnych statystycznie istotnych różnic, z czego można wnosić, że ludzie wierzący, obojętni religijnie i niewierzący w podobnym stopniu śmierć kojarzą z lękiem, obawą; najogólniej mówiąc — nie są wobec niej obojętni. Tylko między trzema grupami szczegółowymi pojawiły się istotne różnice. Stwierdzono, że kobiety niewierzące bardziej obawają się śmierci w porównaniu z niewie-

rzącymi mężczyznami ($z = 3,19$; $p.u. = 0,005$) oraz kobietami wierzącymi ($z = 2,41$; $p.u. = 0,05$).

Przeżywanie lęku wobec śmierci jest umieszczone w kontekście innych przeżyć, które przynależą do emocjonalnej strefy postawy tanatologicznej. Procentowy rozkład określeń odczuć, związanych ze śmiercią, jakie ujawniają grupy osób o różnej intensywności postawy religijnej, przedstawia tabela 2.

Tabela 2

Odczucia związane ze śmiercią a religijność

	W+			W ⁰			W-		
	K	M	Ogółem	K	M	Ogółem	K	M	Ogółem
strach i lęk	60,0	40,0	8,9	57,1	42,9	12,3	100,0	—	3,6
smutek	37,5	62,5	14,6	55,6	44,4	15,8	50,0	50,0	21,4
nadzieja	50,0	50,0	17,9	50,0	50,0	3,3	—	100,0	1,6
żał za światem	50,0	50,0	10,7	50,0	50,0	21,1	37,5	62,5	28,6
spokój	28,6	71,4	12,2	60,0	40,0	8,8	50,0	50,0	3,6
rozpacz	—	—	—	66,6	33,4	5,3	50,0	50,0	3,6
niepewność przyszłości	40,0	60,0	8,9	33,3	66,7	10,5	—	100,0	1,8
przemijanie	46,2	53,8	23,2	41,7	58,3	21,1	47,1	52,9	30,4
niechęć do życia	50,0	50,0	3,6	100,0	—	1,8	66,6	33,4	5,4

N = 100%

	W+ : W ⁰ : W-	W+ : W ⁰	W+ : W-	W ⁰ : W-
chi ²	14,08	5,45	7,67	6,51
p.u.	—	—	—	—

Z tabeli 2 wynika przede wszystkim, że zasadnicze grupy badanych zestawione razem, jak również porównywane parami, nie różnią się między sobą. Nie oznacza to jednak, iż wszystkie uczucia, które te grupy wiążą ze śmiercią, występują w jednakowej proporcji. Uwidacznia się bowiem we wszystkich trzech grupach wyraźna preferencja odczucia przemijania, kiedy myśli się o śmierci. Na drugim miejscu obojętni religijnie i niewierzący stawiają odczucie żalu za światem, a wierzący nadzieję (nie wymieniają oni też ani raz rozpacz). Trzecie miejsce w preferencji u wszystkich badanych zajmuje odczucie smutku. W następnej kolejności wierzący zaznaczają: spokój, żal za światem, niepewność przyszłości, niechęć do życia; obojętni religijnie: strach i lęk, niepewność przyszłości, spokój, rozpacz, nadzieję; niewierzący: niechęć do życia i, w równej mierze, spokój, rozpacz, strach i lęk oraz nadzieję i niepewność przyszłości.

Między kobietami i mężczyznami poszczególnych grup nie ma wiele istotnych różnic w odczuciach związanych ze śmiercią. Zaznacza się jednak, że w grupie wierzących więcej kobiet niż mężczyzn mniej się smuci i bardziej niepokoi, kiedy myśli o śmierci; obojętni mężczyźni są wtedy mniej zrozpaczeni, ale więcej niepewni przyszłości, aniżeli kobiety religijnie obojętne. W grupie niewierzących tylko mężczyźni odczuwają nadzieję i niepewność przyszłości. Podkreślają oni bardziej niż kobiety tej grupy żal za światem, ale mniej niechęć do życia.

Obojętni religijnie, niewierzący i wierzący ujawniają w badaniach wiele wspólnych elementów przeżywania śmierci kogoś bliskiego. Mówią, że po śmierci bliskiej osoby byli przede wszystkim: „smutni”, „załamani”, „przygnębieni”, „wstrząśnięci”, „zamyśleni”, „spokojni”, „rozdygotani wewnętrznie”, „zdruzgotani”, „niespokojni”, „lepsi niż zawsze” — z tym że tylko niewierzący i wierzący na skutek przeżycia śmierci bliskiej osoby chcą być lepsi. Ci ostatni pragną żyć jedynie dla Boga. Niektóre osoby religijnie obojętne twierdzą, że śmierć bliskiej osoby przeżyły bez żadnego wstrząsu. Niewierzący wspominają o rozpacz, jaka była ich udziałem po zgonie drogiej osoby.

Zgon człowieka dokonuje się w różnym wieku i sytuacji, ma niejednokowny przebieg. Ten fakt powinien wywierać wpływ na postawę wobec śmierci. Zachodzi więc pytanie: czy badane osoby w jednakowym stopniu obawiają się każdego rodzaju śmierci? Preferencję typu śmierci w zależności od religijności zbadano pytając o to, jakiej śmierci obawia się respondent²².

W oparciu o uzyskane wyniki wnosimy, że religijność różnicuje ludzi w aspekcie obawy przed określonym rodzajem śmierci. Przy bliższej analizie okazuje się, że statystycznie istotne różnice występują tylko między wierzącymi i niewierzącymi ($\chi^2=7,89$; p.u.=0,01). Obojętni nie różnią się od religijnych i niereligijnych, ale w swych wyborach bliżsi są niewierzącym, którzy zdecydowanie obawiają się śmierci poprzedzonej długim cierpieniem, podczas gdy wierzący w większości nie chcą umierać nagle (dotyczy to przede wszystkim kobiet). Jest prawdopodobne, że wierzący obawiają się nagłej śmierci z pobudek religijnych. Religia domaga się od człowieka przygotowania na śmierć, która jest sytuacją sakramentalną.

3. 3. MYŚLENIE O ŚMIERCI A RELIGIJNOŚĆ

Wymiar myślenia o śmierci jest najbardziej złożony wśród wszystkich komponent postawy tanatologicznej. W poniższych analizach kolejno

²² Respondent miał do wyboru jedną z alternatyw, kiedy odpowiadał na pytanie: Gdy myślę o własnej śmierci, to obawiam się śmierci: a) nagłej (tragicznej), b) poprzedzonej długim cierpieniem.

przedstawione będą następujące aspekty myślenia o śmierci: częstotliwość, przyczyny, treść i skutki myślenia o śmierci oraz myślenie życzeniowe odnośnie własnej śmierci.

Częstotliwość myślenia o śmierci. Po analizie statystycznej zebranych odpowiedzi okazało się, że porównanie wszystkich grup badanych osób daje globalną różnicę statystycznie bardzo istotną ($\chi^2=15,27$; p.u.=0,005), co suponuje istnienie zależności między religijnością i częstotliwością myślenia o śmierci. Po dalszych obliczeniach stwierdzono, że różnią się w tym względzie tylko ludzie wierzący i niewierzący ($\chi^2=10,91$; p.u.=0,005). Obojętni religijnie są bardzo zbliżeni do osób wierzących, a nawet myślą o śmierci najczęściej ze wszystkich badanych. Wierzący i obojętni religijnie prawie w 40% często myślą o śmierci, reszta osób z tych grup o śmierci myśli rzadko lub bardzo rzadko. Ogólnie można powiedzieć, że wierzący — w przeciwieństwie do niewierzących — skłonni są przychylić się do tezy, iż ich życie i praca uwarunkowane są myślą o śmierci, a myślenie o niej jest potrzebne, choć nie musi wiązać się z przyjemnością lub korzyścią. Takie podejście do myślenia o śmierci prezentuje przede wszystkim grupa wierzących o poznawczej funkcji swej postawy religijnej, która również jest najbardziej jednolita w swych poglądach. Preferowanie przez tę grupę myślenia o śmierci psychologicznie tłumaczy się tym, że ludzie ci mają ogólną tendencję do podkreślania elementu poznawczego w swoich postawach (przynajmniej religijnych). Także brak różnic między wierzącymi o emocjonalnej funkcji postawy religijnej i obojętnymi religijnie potwierdzałyby przypuszczenie, że częstość myślenia o śmierci koreluje z podkreśleniem pierwiastków poznawczych w postawie religijnej.

Między kobietami oraz mężczyznami różnych grup ujawniły się podobnego typu różnice jak pomiędzy grupami zasadniczymi; warto jedynie zauważyć, że tak niski wynik w skali myślenia o śmierci w grupie niewierzących spowodowali mężczyźni, którzy mają wyraźną niechęć do myślenia o zjawisku umierania.

Przyczyny myślenia o śmierci²³. Wierzący, obojętni religijnie i niewierzący o śmierci myślą w głównej mierze na skutek śmierci (czasem tragicznej) bliskiej sobie osoby. Do myślenia zmusił ich też test, który rozwiązywali. Wielu zaznacza, że do myślenia o śmierci skłania ich refleksja nad życiem, sam fakt śmierci, lektura dzieł filozoficznych i innych utworów.

Wierzący i niewierzący wspominają o chorobie, w czasie której pojawiły się myśli o śmierci. Wierzący dodają, że o śmierci myślą pod wpły-

²³ Informację na ten temat uzyskano rozpatrując odpowiedzi na 3 niedokończone zdania: Przeżywanie cudzej śmierci skłania mnie do..., Dla mnie udział w pogrzebie..., Do myślenia o śmierci skłoniło mnie...

wem głębszego poznania Boga i wiary, popełnienia grzechu, przypomnienia sobie nagrody za to życie. Obojętni religijnie ponadto myśleli o śmierci na skutek ciężkich przeżyć, refleksji o konieczności śmierci, pod wpływem nauki Kościoła oraz na skutek braku odpowiedniej filozofii lub doktryny. Niewierzący wskazują na niepowodzenia życiowe, depresję, fakty z historii i medycyny jako przyczyny myślenia i zastanawiania się nad śmiercią.

Wspomniano powyżej, że myśl o śmierci pojawia się w związku ze śmiercią bliskiej osoby. U przedstawicieli wszystkich grup badanych osób pytanie o śmierć w takiej sytuacji pojawia się w kontekście pytania o sens życia (dominuje to u obojętnych), zadumy, refleksji o własnej śmierci. Ludzie wierzący mówią jeszcze o modlitwie, zastanawianiu się nad pytaniem „czy jestem przygotowany na śmierć?”, a niewierzący przeżywają smutek i pragną współczuć bliskim zmarłego.

Wydaje się, że duże znaczenie dla powstawania w świadomości człowieka pytania o sens zjawiska śmierci ma udział w pogrzebie.

Treść myślenia o śmierci obejmuje zagadnienie: czym zasadniczo dla badanych jest śmierć, oraz jaka ona być powinna²⁴.

Między grupami badanymi ujawniła się statystycznie bardzo istotna różnica w zapatrywaniu na śmierć. Różnicę tę w głównej mierze tworzy stosunek grupy wierzących do niewierzących ($\chi^2=19,69$; p.u.=0,001). Nie różnią się między sobą w tym względzie wierzący i obojętni religijnie.

Osoby głęboko wierzące śmierć uważają przede wszystkim za przekreślenie możliwości spełniania dobra (pozostałe grupy stawiają to na drugim miejscu). W tej grupie zastanawia także duży procent tych osób, które sądzą, że śmierć to głównie zakończenie trudnego życia (dotyczy to przede wszystkim kobiet wierzących). Ludzie obojętni religijnie oraz niewierzący podkreślają zdecydowanie, że śmierć dla nich wiąże się z zakończeniem życia na zawsze, co jest zresztą zgodne z ideologią niereligijną.

Spośród wszystkich badanych, obojętne religijnie kobiety w największym stopniu akcentują przekonanie, że śmierć wiąże się z wielkim wewnętrznym cierpieniem. Kobiety i mężczyźni wszystkich grup najbardziej różnią się między sobą w określaniu związków cierpienia z definicją śmierci. Kobiety religijnie obojętne i niewierzące uważają, że taki związek istnieje. Przeciwnie sądzą kobiety wierzące.

Analiza zdania niedokończonego „Śmierć jest...” pozwoliła wyodręb-

²⁴ W tym celu respondenci dokonali wyboru odpowiedzi na następujące pytanie: Według mnie śmierć jest: a) ustaniem życia na zawsze, b) przekreśleniem możliwości spełniania dobra, c) wielkim wewnętrznym cierpieniem, d) wyczekiwaną chwilą zakończenia trudnego życia. Dołączono do tego także zdanie niedokończone „Śmierć jest...”

nić nowe znaczenia pojęcia śmierci, które posiadają osoby o różnej intensywności postawy religijnej. Tak więc okazało się, że według wielu respondentów śmierć człowieka jest rzeczą tragiczną, chociaż z drugiej strony naturalną, ale przykrą koniecznością. Wierzący określają śmierć jako: „zakończenie ziemskiego życia i przejście do życia wiecznego”, „egzamin”, „przełomowy moment w życiu”, „wypełnienie przeznaczenia”, „pytanie dla innych — po co żyjesz?”. Obojętni religijnie charakteryzują śmierć jako: „ostatni akt życiowy”, „tragiczny, absurdalny koniec”, a czasem jako „przekroczenie niewiadomej granicy” „etap w życiu duszy”. Niewierzący piszą: „to ostatni, straszny fizjologiczny akt życia, który kończy wszystko”. Według jednej z tych osób śmierć jest „końcem złudzeń, wiary, subiektywnej jaźni”.

Skutki myślenia o śmierci to zagadnienie wpływu refleksji o śmierci na życie człowieka. Uzyskane wyniki sugerują, że w grupach badanych istnieją dwie tendencje: wierzący pod wpływem zastanawiania się nad śmiercią pragną poprawić swoje życie, a obojętni religijnie i niewierzący chcą użyć świata. Między kobietami i mężczyznami nie zaznaczają się większe różnice poza tą, że mężczyźni religijnie obojętni bardziej niż kobiety tej grupy zwracają uwagę na poprawę życia pod wpływem myślenia o śmierci. Ogólnie można powiedzieć, że niewierzący, a przede wszystkim obojętni religijnie, na skutek myślenia o śmierci mają postawę użycia, a wierzący postawę poprawy. Na myśl o śmierci, wierzący postanawiają żyć lepiej, odmawiają modlitwę, pytają o istnienie życia wiecznego. Niewierzący „odczuwają coś nieprzyjemnego”, „czują przemijanie”, „sprzecają się z Bogiem”, „przywołują na ratunek filozoficzny spokój” i „nadzieję zwycięstwa w walce o życie”.

Myślenie życzeniowe odnośnie własnej śmierci. Badani²⁵ na ogół chcą umierać świadomie, w spokoju, raczej w późnym okresie życia i stosunkowo szybko (akcentują to niewierzący i obojętni religijnie).

Wierzący podkreślają zdecydowanie chęć pojednania się z Bogiem, otrzymania sakramentu, „posiadania uczucia spełnionego obowiązku”, pragną, by się przy nich modlono, by był kapłan.

Obojętni religijnie (podobnie jak niewierzący) życzą sobie, by przy ich śmierci były osoby najbardziej kochane. Niektórzy pragną umierać sami, nieprzytomni, „pojednani z życiem”, „nie mając egzystencjalnych problemów”.

Niewierzący liczą na to, iż w chwili śmierci będą mogli powiedzieć, że „coś po mnie pozostało”. Chcą umierać w przekonaniu, że niczego nie żałują, w pewności, że ktoś (przyszłe pokolenie) będzie pamiętać o zmar-

²⁵ Analizie poddano treść uzupełnień następujących zdań: Chciałbym umierać... Zyczyłbym sobie, aby w chwili śmierci...

łych. Podkreślają oni lęk przed cierpieniem w obliczu śmierci i dlatego pragną umierać bardzo szybko.

Postulaty pod adresem śmierci, jej rodzaju oraz przebiegu, które przedstawiają ludzie o różnej intensywności postawy religijnej wskazują, że religijność posiada wpływ na oczekiwany sposób śmierci. W związku z tym u wierzących pojawia się problematyka pojednania z Bogiem, a u niewierzących naturalizm w podejściu do własnej śmierci.

3.4. OSOBOTWÓRCZA WARTOŚĆ ŚMIERCI

Zjawisko śmierci jest bardzo złożone i nie zawiera w sobie tylko antywartości, ale także ma znaczenie pozytywne w sensie pobudzania do rozwoju osobowego. Można jednak przypuszczać, że ludzie w niejednakowy sposób dostrzegają pozytywną wartość zjawiska śmierci. Spojrzenie na wartość śmierci prawdopodobnie zależy także od religijności człowieka.

W tabeli 1 godne zauważenia jest przede wszystkim to, że wszystkie grupy badanych uzyskują stosunkowo wysokie wyniki skalowe. Wobec tego nie można badanych podzielić dychotomicznie na tych, którzy widzą walory śmierci i tych, którzy takowych nie dostrzegają. Wyniki skalowe upoważniają jedynie do mówienia o istnieniu statystycznie istotnych różnic między grupami w nasileniu zgadzania się z pozytywnymi fenomenowi śmierci i umierania. Takie różnice istnieją z jednej strony między grupą wierzących i obojętnych religijnie ($t=3,60$; $p.u.=0,05$), a z drugiej — między wierzącymi i niewierzącymi ($t=2,48$; $p.u.=0,05$). Obojętni religijnie od niewierzących nie różnią się statystycznie istotnie. Osoby o pozapoznawczej (emocjonalnej) funkcji postawy religijnej różnią się tylko od grupy obojętnych religijnie, a nie różnią się od niewierzących. Być może jest tak dlatego, że niewierzący są najmniej jednorodną grupą i niektórzy z nich przejawiają emocjonalne elementy religijności.

Między kobietami i mężczyznami tych samych grup nie dostrzega się istnienia różnic w zapatrywaniu na osobotwórcze wartości śmierci. W mniejszym lub większym stopniu zgadzają się oni z twierdzeniem, że śmierć może ludzi hartować, udoskonalać i rodzić wartości wyższe.

3.5. PROWOKOWANIE PYTANIA O SENS ŻYCIA PRZEZ ZJAWISKO ŚMIERCI

Wszystkie grupy badanych widzą związek śmierci i powstawania pytania o sens życia. Różnią się między sobą tylko w sile (intensywności) podkreślania tego związku. I tak: wierzący o poznawczej funkcji swej postawy religijnej widzą najsilniejszy związek między faktem śmierci

i sensem życia, niewierzący mężczyźni (podobnie jak cała grupa niewierzących) widzą zaś słaby związek między tymi zmiennymi. Niewierzący mężczyźni są także bardzo zróżnicowani między sobą w tych poglądach. Najbardziej zwartą grupą są wierzący o poznawczej funkcji religijności i dlatego różnią się od niewierzących.

Obojętni religijnie, wierzący jako grupa zasadnicza oraz wierzący o emocjonalnej funkcji postawy religijnej w jednakowej mierze podkreślają, że śmierć wyzwala pytania egzystencjalne.

IV. WNIOSKI KOŃCOWE

W wyniku porównań międzygrupowych w zakresie pięciu wymiarów postawy wobec śmierci: akceptacja, lęk, myślenie, osobotwórcza funkcja i prowokowanie sensu życia ustalono, że:

1 — postawa akceptująca zjawisko śmierci jest charakterystyczna przede wszystkim dla osób zdecydowanie wierzących,

2 — religijność zasadniczo nie likwiduje ani nie zmniejsza lęku przed śmiercią, ale go przeobraża,

3 — religijność ma wpływ na częstotliwość, potrzebę, treść i skutki myślenia o śmierci,

4 — postawa religijna wpływa na ocenę osobotwórczej wartości zjawiska śmierci,

5 — u wierzących, obojętnych religijnie i niewierzących spotkanie zjawiska śmierci w podobnym zakresie prowokuje pytanie o sens życia,

6 — osoby wierzące o emocjonalnej funkcji religijności mniej różnią się w postawie wobec śmierci od obojętnych i niewierzących niż badani wierzący o funkcji poznawczej swej postawy religijnej.

Ustalenia powyższe otwierają możliwości szerszych badań w zakresie psychologii tanatologicznej. Wydaje się, że ich skuteczność w znacznym stopniu zależeć będzie od uwzględnienia w programie badań takich zmiennych jak: osobowość człowieka, preferencja wartości, poczucie sensu życia, samospełnianie się człowieka itp.

THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGIOSITY AND AN ATTITUDE TOWARD DEATH

Summary

In the paper the problem of a correlation between a religious attitude and an attitude toward death is considered. The problem is investigated in perspectives of thanatological psychology and two different psychometric methods are used to

confirm the main conclusions. In these methods are applied a scale of religious attitudes developed by W. Preżyna and a set of thanatological attitudes introduced by the author. Answers given by ninety persons of different religious background (theists, atheists, and the indifferent) are investigated in this analysis. The religiosity of these persons is treated as invariable, and their attitude to death as variable.

Having distinguished different aspects in human attitude to death, the author undertakes an attempt to define an influence of religious beliefs on reactions dealind with dying. He concludes that there exists a positive correlation between religious beliefs and:

- a) the acceptance of death;
- b) the frequency, necessity, content and results of thinking about death;
- c) and the recognition of personality — forming elements in the experience of death.

On the other hand, the study conducted shows that questions dealing with sense of life are posed by all the persons, independently of their religious attitudes.